

Produktion och levnadsstandard

HUR UTVECKLADES jordbruksproduktionen under perioden 1700–1870? Ökade den i samma takt som befolkningen, långsammare eller kanske snabbare? För att besvara dessa frågor krävs en del resonemang, eftersom vår okunnighet är betydande när det gäller storleken på äldre tiders produktion.

TECKEN PÅ FÖRÄNDRINGAR I LEVNADSSTANDARDEN

Innan vi ger oss in på frågor om kaloriförbrukning och annat, ska vi se på några av de yttre tecken som finns på förändringar i levnadsstandarden under perioden 1700–1870.

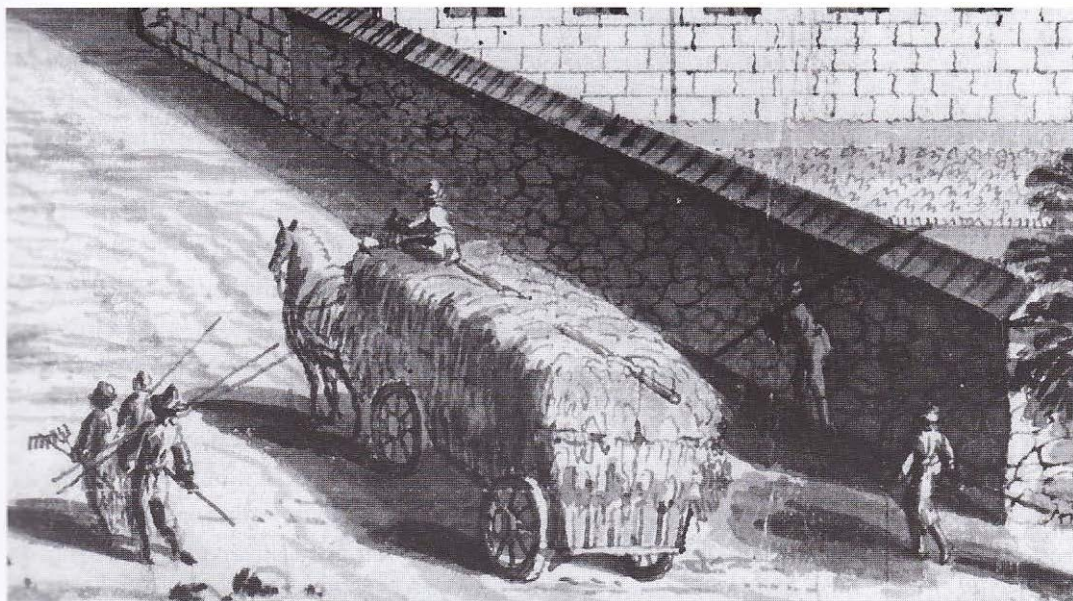
Dåliga tider i början av 1700-talet

Under 1600-talets sista år befann sig Sverige i ekonomisk kris. Jordbruksproduktionen hade inte stigit i takt med folkökningen

Hölass utanför Fin-spång i Östergötland.

Höet i det stora lasset hålls fast med en "lässestång". Bredvid går män med räfsor och långa stänger som sannolikt är hävlar – ett slags bärar på vilka höet burits.

Teckning från 1700-talets början.

under 1600-talets senare del. Några år med ovanligt dåliga skördar ledde till ren hungersnöd i delar av landet åren 1697–98.

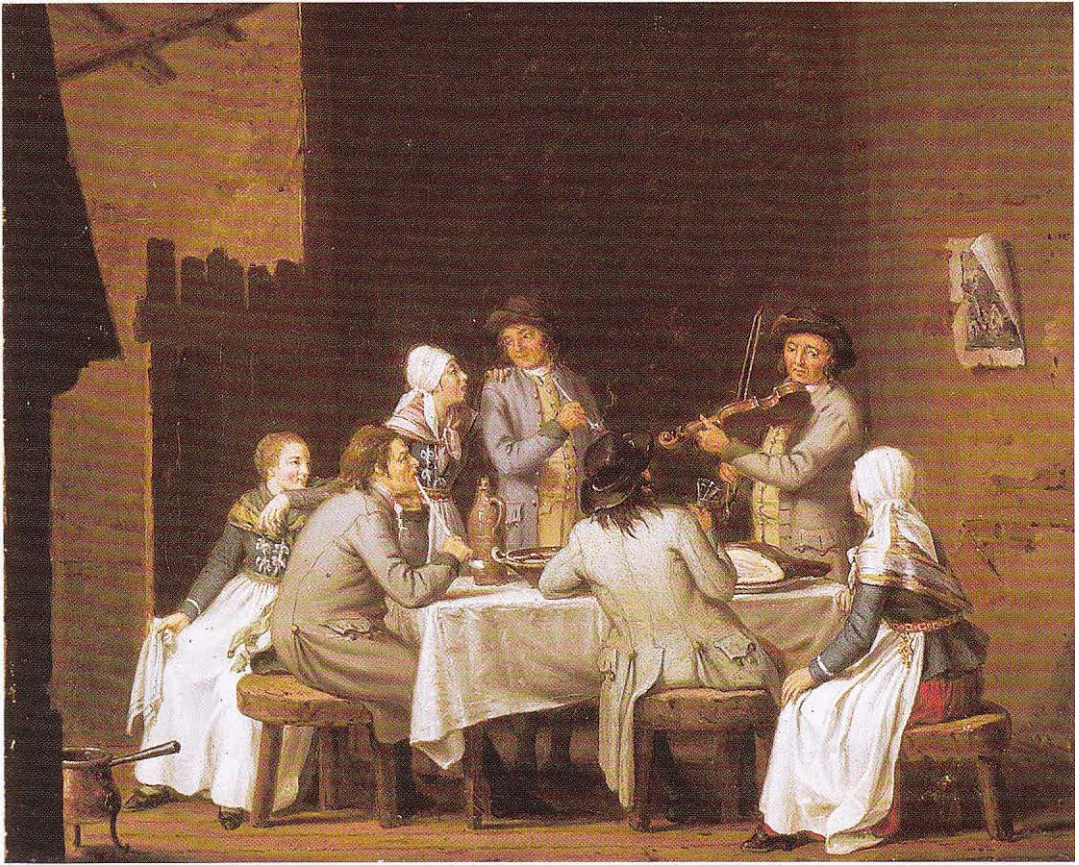
Det över 20 år långa krig som Sverige drogs in i år 1700 innebar ytterligare påfrestningar. Arbetskraft gick förlorad i kriget. Skattebördan ökade, bland annat genom den beskattning det i praktiken innebar när staten gav ut starkt inflationsdrivande nödmynt. När statsmakten ger ut mynt i sådan mängd att penningvärdet faller, kan den tillgodoräkna sig det värde pengarna har i utgivningsögonblicket, medan alla andra måste acceptera ett lägre värde. Resultatet kan ses som en form av beskattning.

Flera tecken tyder på att Sverige i början av 1700-talet genomgick en fortsatt livsmedelskris. Folkökningen gick långsamt under 1700-talets två första årtionden, till följd av ökad dödlighet. Den sista pestepidemin i Sverige inträffade 1710, vilket är betydelsefullt i sammanhanget eftersom epidemiutbrott ofta är ett tecken på låg livsmedelskonsumtion. Undersökningar av kroppslängden hos soldater visar att de som var födda på 1720-talet (längre bakåt sträcker sig inte undersökningen) i medeltal var kortare än vad soldaterna var under de följande 140 åren.

Den goda frihetstiden

Omkring 1725 gick utvecklingen över i snabb tillväxt av jordbruksproduktionen. I stora drag skulle de goda tiderna hålla i sig under nästan ett halvt århundrade, och omspannar därmed i stort sett den period som brukar kallas frihetstiden. Många tecken tyder på stigande levnadsstandard hos bondebefolkningen. Reallönen för jordbruksarbetare uppnådde på 1730-talet en höjd den inte skulle nå igen förrän efter 1800-talets mitt. Den bibehölls på en relativt hög nivå fram till omkring 1780. Folkökningen var förhållandevis snabb fram till 1770-talets början. Böndernas efterfrågan på silver- och guldsmede, som gått tillbaka mellan 1600-talets mitt och början av 1700-talet, steg åter fram till omkring år 1770. Ytterligare tecken på en förbättrad ekonomisk ställning för bönderna är att de ökade sin efterfrågan på hantverksprodukter. Kroppslängden på soldater steg med 3 cm (från 168 till 171 cm) mellan dem som var födda på 1720-talet och dem som var födda 1745–1780.

Flera samverkande orsaker ligger bakom den växande välmågan hos bondebefolkningen. Vi har tidigare nämnt att bönderna nu kunde skörda frukterna av det stagnerande jordrätetrycket. Detta skedde genom att de ökade sin produktion genom nyodling. Staten bidrog också indirekt genom sin myntpolitik. Sverige var

från 1745 det första land i Europa där man använde oinlösliga sedelmynt ("pappersmyntfot"). Periodvis gavs det ut ett stort antal sedlar och mängden betalningsmedel i ekonomin ökade starkt. I praktiken bedrev staten därmed omedvetet vad som i vår tid kallas en expansiv penningpolitik. Fördelen med detta var att efterfrågan i ekonomin stimulerades, något som bland annat ledde till nyodling. Nackdelen var en fortlöpande inflation.

I huvudsak tycks produktionsökningen ha skett utan någon stor omdaning av redskaps- eller odlingstekniken. Som vi sett tenderade nyodlingen därmed att gå för långt i förhållande till de möjligheter man hade att gödsla åkern och till det antal dragdjur man förfogade över.

Krisen omkring 1770

Ett förebud om sämre tider kom efter 1760-talets mitt, då kronan började föra en restriktivare penningpolitik med åtföljande prisfall. Den förut så snabba nyodlingen avstannade. Många bönder

Smäländska bönder. Målning av Pehr Hilleström från 1700-talets andra hälft.

Med viss fördröjning letade sig högre ståndsmodet fram till bönderna. Som regel var det mansdräkten hos allmogen som påverkades mest av modeförändringarna. Trycket var kanske starkare på kvinnorna att sedesamt bli kvar vid det gamla.

Man behöver knappast vara hygienfanatiker för att slås av det betänkliga i att låta gödselstacken ligga ett tiotal meter från brunnen, som i denna småländska gårdsinteriör från mitten av 1800-talet.

De epidemier av dysenteri som med ojämna mellanrum flammade upp fram till 1800-talets mitt spreds genom att vatten eller föda förorenats av mänsklig avföring.

kom på obestånd när deras skulder drevs in efter det att penningvärdet stigit. De obesuttna fick se mängden arbetstillfällen minska. Den agrara produktionsökningen stagnerade. Svåra missväxter åren 1771 och 1772 förvärrade läget ytterligare. Dödligheten var 1772 högre än något annat år under perioden 1700–1870.

Den direkt utlösande orsaken till att människor dog var vanligtvis inte svälten, utan epidemiska sjukdomar. Dessa började först spridas bland samhällets fattigaste, men drabbade sedan både rik och fattig. En iakttagare skrev 1779:

De mesta farsoter ser man i dyra år taga sin upprinnelse hos backstugehjon som då tillgripa onaturlig spis. Sådane farsoter smitta sedan hela provinser och rycka bort folk hopetals.

Bland de sjukdomar som grasserade under omkring 1770 var dysenteri, eller rödsot som den då ofta kallades. Namnet hade sjukdomen fått av de blodiga diarréer som kännetecknade dess snabba och ofta dödliga förlopp.

Sjunkande levnadsstandard 1775–1810

Krisen omkring 1770 blev inledningen till en period av stagnerande produktion. Levnadsstandarden sjönk och bibehölls på låg nivå fram till omkring 1810, efter en kortvarig ökning på 1790-talet.

Reallönen för lantarbetare började sjunka kraftigt omkring 1780 och nådde en botten under perioden 1800–1810. Folkökningen var under 1780-talet och 1800-talets första årtionde lägre än den varit sedan 1710-talet, och medelkroppslängden på soldater födda under 1780-talet gjorde en dykning ner mot nivåer som kännetecknat årskullarna 60 år tidigare. Liksom ifråga om det sena 1600-talets kris är den stigande fattigdomen vid 1700-talets slut ett allmänt europeiskt fenomen.

I början av 1800-talet kulminerade spannmålspriserna efter en långvarig ökning sedan mitten av 1700-talet. En sydsvensk landshövding skrev 1805 att alla som för sitt levebröd var beroende av att få göra dagsverken hade lidit av de ovanligt höga spannmålspriserna under de senaste åren. Arbetarlönerna hade inte stigit i samma takt. Dessutom var det ont om arbete, ”så att mycken klagan hördes över brist på arbetstillfällen under största delen av året”.

Krisen tvingade dock fram nya lösningar. De allmänt stigande

Lantbegravning. Oljemålning från 1782.

Männen och kvinnorna står på var sin sida.

Först under 1800-talet skulle sedan att bära svarta kläder vid begravnin slå igenom bland allmogen.

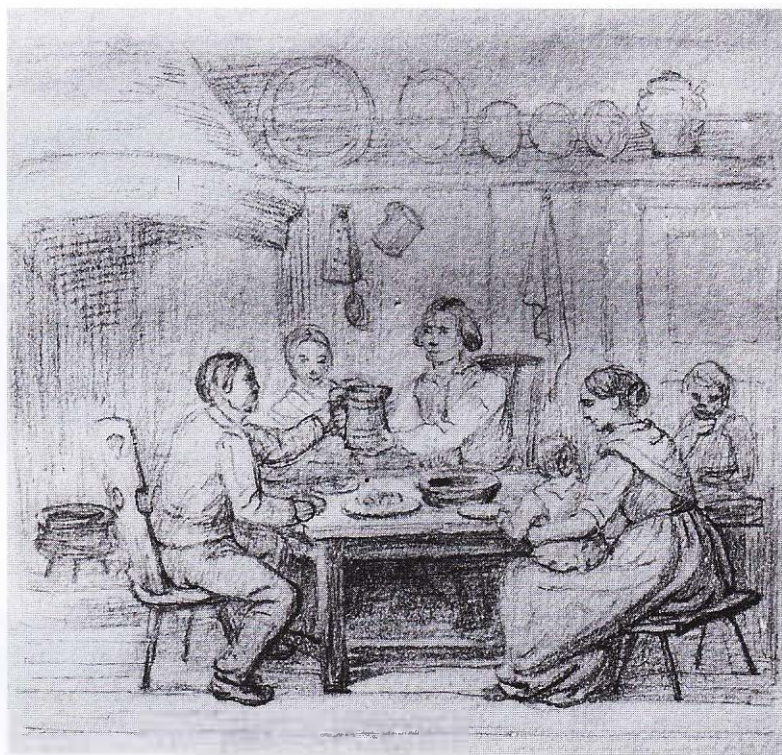

spannmålspriserna gjorde det lönsamt för de besuttna jordbrukarna att börja använda nya och mer kostsamma redskap och metoder. De höga livsmedelspriserna tvingade befolkningen att i högre grad än tidigare söka ersättningslivsmedel, bland annat potatis.

Konsumtionen omkring år 1800

Från början av 1800-talet finns riksomfattande produktionsstatistik för jordbruket. Enligt den officiella statistiken skulle man i Sverige ha producerat 1,4 tunnor spannmål och potatis per invånare i början av 1800-talet. (Havre och potatis, vars energiinnehåll per tunna är lågt, har här räknats om för att motsvara korn och råg.) Som vi ovan sett (s. 331) var produktionen i själva verket betydligt större än vad statistiken uppgav. Prästerna underskattade utsädet och åkerarealen, medan däremot korntalssiffrorna (avkastningen per tunna) stämde bättre överens med verkligheten. Således är det rimligt att anta att siffran över totalavkastningen bör höjas lika mycket som utsädet och åkerarealen, det vill säga till det dubbla, vilket ger 2,9 tunnor spannmål per invånare.

Importen gav ett tillskott som motsvarade ungefär 5 procent av den beräknade inhemska produktionen. Å andra sidan måste vi

Måltid hos bondefamilj i Rävstads by i södra Östergötland omkring 1845.

räkna med ett visst bortfall på grund av lagerskador (skadedjursangrepp) och att en del spannmål användes till kreatursfoder. För enkelhetens skull antar vi att detta tar ut importen. Detta bör ha givit ett kaloriintag per dag på omkring 2 600 kilokalorier enbart i form av spannmål. Om vi dessutom antar att 20 procent av kosten intogs i form av animalier bör det sammanlagda kaloriintaget per person ha legat omkring 3 250 kilokalorier om dagen. Till detta bör läggas konsumtionen av rotfrukter och annat som producerades i kålgårdarna, men vars omfattning är svår att beräkna.

Var en kost som gav 3 300 kilokalorier om dagen per person tillräcklig? Människans energibehov varierar med hur mycket fysiskt arbete hon utför. En man med stillasittande arbete behöver 2 500 kilokalorier om dagen, en med relativt tungt arbete ungefär 3 300 och en med extremt tungt arbete (eller våra dagars hårdtränande idrottsmän) kan behöva 5 000 eller mer. En kvinna med relativt tungt arbete behöver 2 700 kilokalorier om dagen. Barn behöver mindre kalorier än vuxna. Trots att det beräknade dagliga intaget på 3 300 kilokalorier om dagen i medeltal för män, kvinnor och barn vore tillräckligt för dagens svenskar vet vi av andra källor att kosten var knapp i början av 1800-talet. Uppenbarligen arbetade människorna i allmänhet så hårt att ett kaloriintag som i dag skulle ha varit mer än tillräckligt, då var otillräckligt i förhållande till den fysiska aktiviteten.

1800-TALETS JÄMNARE TILLVÄXT

Under 1810-talet blev nyodlingen åter kraftig och produktionen ökade starkt. Ett rejält prisfall på livsmedel följde. På 1820-talet och första hälften av 1830-talet var tiderna mycket goda för dem som måste köpa livsmedel. Perioden anses därför ha varit särskilt gynnsam för de obesuttna. Däremot hade bönder och godsägare, särskilt de som hade köpt jord dyrt under det föregående årtiondet, anledning att beklaga sig över låga spannmålspriser.

Sjunkande barnadödlighet ledde till att folkökningen på 1820-talet blev större än vad landet upplevt på minst ett århundrade. Efter omkring 1835 finns dock tecken på stagnerande ekonomisk tillväxt. Reallönerna sjönk något och kroppslängden hos soldaterna, som ökat stark under den föregående 25-års perioden, bibehölls vid 174 cm hos dem som var födda mellan 1835 och 1850.

En ny period av stark produktionsökning inleddes strax efter 1850, och nådde ett maximum omkring 1860. Överallt i landet

Sveriges befolkning 1700–1875 samt skattad produktion, konsumtion, export och import av spannmål.

Konsumtionen av animalieprodukter ökade efter 1850. Diagrammet ger därför ingen fullständig bild av 1800-talets konsumtionsökning.

observerades att allmogen, som en reaktion på de bättre tiderna, ökade det animaliska inslaget i sin kost. Tidigare hade landshövdingarna i sina ämbetsberättelser ofta framhållit att bönderna sällan, ens i områden med stor animalisk produktion, själva åt kött och smör. Dessa varor brukade vanligen säljas.

På 1850-talet hade tongångarna blivit annorlunda. En nordsvensk landshövding uppgav att åtgången av grädde till kaffe hade lett till att smörtillverkningen hade minskat så till den grad att något smör inte längre fanns till salu i stora delar av länet. I Skåne framhölls i mitten av 1850-talet att jordbrukarna under senare år börjat intressera sig mer för kreaturshållningen. Till detta hade "arbetarens välstånd och därav föranledda större konsumtion av sunna och kraftiga födoämnen" medverkat.

Goda tider omkring 1860

Omkring 1860 motsvarade produktionen av spannmål och potatis enligt den officiella statistiken 3,3 tunnor råg eller korn per invånare. Vi vet att statistiken fortfarande underskattade den verkliga produktionen. Enligt jämförelsen med åkerarealen bör statistikens siffror höjas med ungefär 35 procent för att nå den verkliga nivån, vilket gör 4,6 tunnor.

Nettoexporten belöpte sig till omkring 5 procent av den beräknade produktionen. Mer än dubbelt så mycket kan beräknas ha gått åt till kreatursfoder och försvunnit genom lagerskador. Således återstod så mycket som 3,7 tunnor per invånare för inhemsk konsumtion, vilket bör ha givit ungefär 3 300 kilokalorier om dagen enbart i spannmål. ●m vi antar att 30 procent av kosten består av animalier gör detta ett kaloriintag på 4 800 kilokalorier om dagen. Detta är en kalorimässigt synnerligen riklig kost, men det bör understrykas att åren omkring 1860 var exceptionellt goda, troligen de bästa som svenskarna hade upplevt under hela perioden 1700–1870.

På väg mot de sista nödåren

Under 1860-talets lopp följde åter en nedgång. De senaste egentliga nödåren i Sverige inträffade 1867–68. De två föregående åren hade skördarna varit medelmåttiga. Ett århundrade tidigare skulle en serie av medelmåttiga år följda av svaga, sannolikt ha åstadkommit omfattande svält och dödlighet. Vi vet att nöden drabbade många människor hårt också nu.

Sista sädeslasset körs in – något att fira! Far i huset har lyft händerna för att fatta supen som bärs fram av pigan. Hästarna har redan trakterats. Lito­grafi av Kilian Zoll.

Men de dåliga tiderna avsatte endast små spår i dödlighetskurvan. Det fanns på ett annat sätt än hundra år tidigare buffertar i ekonomin, eftersom livsmedelsproduktionen under normalår väsentligt överskred minimum för överlevnad. Lagerhållningen i samhället var totalt sett större, och de bättre kommunikationerna gav nu möjlighet att frakta spannmål från överskotts- till underskottsområden (alla delar av Sverige drabbades nämligen inte lika illa av missväxten). Dessutom förefaller gränsen mellan goda och dåliga år ha jämnats ut under 1800-talet, särskilt efter århundradets mitt. Skördarna fluktuerade inte lika mycket som tidigare.

De dåliga åren i slutet av 1860-talet gick dock inte spårlöst förbi. De förbättrade kommunikationerna kunde också användas till att förflytta människor. Emigrationen ökade mycket kraftigt under det sena 1860-talets nödår och fick nu en första topp (se nedan s. 365).

Efter 1870 fortsatte den tillfälligt avbrutna produktionsökningen. I början av 1870-talet rådde högkonjunktur inom jordbruket, med hög efterfrågan och höjda dagsverkslöner. Även om den goda konjunkturen efter några år förbyttes i en långvarig period av låga spannmålspriser skulle reallönerna för lantarbetare under 1800-talets tre sista årtionden komma att öka snabbare och mer ihållande än de gjort tidigare under århundradet.